УДК 304.42:316.334.55

С. В. Іванов,
доктор економічних наук,

М. Є. Рогоза,
доктор економічних наук,

В. І. Перебийніс,
доктор економічних наук,
ГС «Міжнародний центр досліджень соціально-економічних проблем модернізації та розвитку кооперації», м. Полтава

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ТЕОРЕТИЧНА БАЗА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Постановка проблеми. Сільські території відіграють системоутворюючу роль: як просторовий базис аграрного виробництва, де формується основа продовольчої безпеки країни; як місце проживання сільського населення; як важлива складова екосистеми. Історично сільські території розвивалися з огляду на існуючі (в ретроспективі) концепції держави та її соціально-економічного потенціалу. В умовах перманентної (кін. XX ст. – поч. XXI ст.) екологічної кризи на планеті та демографічної кризи в розвинених країнах одним з теоретико-методологічних підходів до розвитку сільських територій постає концепція соціальної держави.

Аналіз останніх досліджень. Питанням концепції соціальної держави та її становлення присвячені монографії Д. Г. Севрюка [1], А.О. Сіленка [2], Н.М. Хоми [3] та ін. Проблеми ідентифікації і класифікації сільських територій окреслені в книзі О.І. Павлова [4], теоретико-методологічні аспекти сільського розвитку – у монографіях цього ж автора [5], В.С. Дієсперова [6], А.В. Лісового [7], О.П. Славкової [8], М. П. Талавирі [9], інших дослідників, в авторській публікації [10].

Метою статті є висвітлення результатів досліджень з проблеми розвитку сільських територій на засадах концепції соціальної держави, проведених Міжнародним центром досліджень соціально-економічних проблем модернізації та розвитку кооперації.

Виклад основного матеріалу. Про основну роль сільського господарства країни у формуванні продовольчої безпеки свідчить достатньо високий рівень самозабезпеченості основними видами продовольства (відношення виробництва до внутрішнього використання на території України), який у 2014 р. склав: зерно – 230,9%; картопля – 105,5; овочі та продовольчі баштанні – 103,4; плоди, ягоди та виноград – 82,0; м'ясо та м'ясопродукти – 101,2; молоко та молокопродукти – 103,6; яйця – 116,5% [11, с. 147].

У 2015 р. згідно даних Міністерства аграрної політики та продовольства України сільськогосподарські товаровиробники переорієнтувалися на ринки країн Азії (7,4 млрд дол.), ЄС (5,9 млрд дол.), Африки (2,2 млрд дол.). Основними видами продовольства, що експортується, є продукція рослинництва (13,8 млрд дол.): зернові злаки, олія соняшникова, насіння олійних культур, цукор, тютюнові вироби. Експорт тваринницьких продуктів склав 1,0 млрд дол. (м'ясо та субпродукти, молокопродукти, готові чи консервовані продукти з м'яса тощо).

У сільському, лісовому та рибному господарстві створюється 11,8% валової доданої вартості країни (2014 р.). За 2011-2014 рр. темпи зростання валової доданої вартості у зазначеному секторі національної економіки перевищували загальнодержавні темпи. Це свідчить про високий потенціал аграрного сектора та сприятливу зовнішньоекономічну кон'юнктуру на світових ринках продовольства (табл. 1).

Таблиця 1

Валова додана вартість за видами економічної діяльності

	2011	2012	2013	2014	2014 р. у % до 2011 р.
Валова додана вартість (основні ціни), млрд грн	1166,9	1262,2	1318,9	1361,7	116,7
Сільське, лісове та рибне господарство	110,0	113,2	131,7	160,5	145,9
У відсотках до загального підсумку					
Валова додана вартість (основні ціни)	100,0	100,0	100,0	100,0	х
Сільське, лісове та рибне господарство	9,4	9,0	10,0	11,8	+2,4 п. п.

Джерело: дані Державної служби статистики [11, с. 35], власні розрахунки.

Сільські території є не лише виробничим базисом (сільськогосподарські угіддя), але й місцем проживання сільського населення. Однак, впродовж 1991-2013 рр. згідно зі статистичними даними чисельність сільського населення скоротилася майже на 4 млн осіб. Якщо в 1991 р. було близько 500 сіл із населенням до 50 осіб, то зараз таких вже 4 тис. (у 8 разів більше). При чисельності постійного населення України впродовж 2011-2014 рр. 43-46 млн. осіб сільське населення складало 14 млн осіб, тобто близько третини (табл. 2).

Таблиця 2

Населення України (станом на 1 січня)

	2012	2013	2014	2015	2015 р. у % до 2012 р.
Усе населення (постійне), млн осіб	45,5	45,4	45,2	42,8	94,1
Сільське населення, млн осіб	14,3	14,2	14,2	13,3	93,0
Частка сільського населення, %	31,5	31,4	31,3	31,2	-0,2 п. п.
Частка сільського населення у віці 16-59 років, %	29,6	29,6	29,8	29,7	+0,1 п. п.

Джерело: дані Державної служби статистики [11, с. 29], власні розрахунки.

Втім, унаслідок швидкого старіння та міграції молоді в міста питома вага сільського населення у працездатному віці (16-59 років) менша, ніж у місті, і складає близько 30%.

Розглядаючи зайнятість населення в розрізі видів економічної діяльності, варто зазначити, що у сільському, лісовому та рибному господарстві зайнято в межах 17% (табл. 3), що значно вище рівня європейських країн.

Таблиця 3

Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності

	2012	2013	2014	2014 р. у % до 2012 р.
Усього, млн осіб	20,4	20,4	18,1	88,7
Сільське, лісове та рибне господарство, млн осіб	3,5	3,6	3,1	86,6
У відсотках до загального підсумку				
Усього	100,0	100,0	100,0	х
Сільське, лісове та рибне господарство	17,2	17,5	17,1	-0,1 п. п.

Джерело: дані Державної служби статистики [11, с. 30], власні розрахунки.

Дослідження структури найманих працівників за видами економічної діяльності показує, що в сільському, лісовому та рибному господарстві країни зайнято близько 10% усіх найманих працівників, у тому числі в сільському господарстві близько 9% (табл. 4).

Таблиця 4

Кількість найманих працівників за видами економічної діяльності

	2011	2012	2013	2014	2014 р. у % до 2011 р.
Усього, млн осіб	7,7	7,6	7,3	6,8	88,3
Сільське, лісове та рибне господарство	0,7	0,7	0,7	0,6	85,7
у т. ч. сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг	0,6	0,6	0,6	0,5	83,3
У відсотках до загального підсумку					
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	х
Сільське, лісове та рибне господарство	9,2	9,2	9,1	9,7	+0,5 п. п.
у т. ч. сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг	8,2	8,2	8,1	8,6	+0,4 п. п.

Джерело: дані Державної служби статистики [11, с. 31], власні розрахунки.

Для значної частки сільських жителів заробітна плата є головним джерелом їх існування. Варто зазначити, що внаслідок дії багатьох чинників рівень доходів на селі десятиліттями був нижчим за рівень доходів у місті (табл. 5).

Територія – це обмежена частина земної поверхні в природних, державних, адміністративних або умовних межах; вона визначається протяжністю як специфічний вид «просторового» ресурсу, площею, географічним розташуванням, природними умовами, економічним освоєнням [12]. Сільська територія, на наш погляд, – це частина території, що визначається протяжністю, площею, природно-економічними умовами, де може здійснюватися переважно сільськогосподарське виробництво і можуть бути розташовані населені пункти.

Таблиця 5

Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності

	2011	2012	2013	2014	2014 р. у % до 2011 р.
Усього, грн	2633	3026	3265	3480	132,2
Сільське, лісове та рибне господарство, грн	1853	2086	2340	2256	121,7
у т. ч. сільське господарство	1791	2026	2270	2476	138,2
У відсотках до середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників в цілому по країні					
Сільське, лісове та рибне господарство	70,4	69,0	71,7	73,4	+3,0 п. п.
у т. ч. сільське господарство	68,0	67,0	69,5	71,2	+3,2 п. п.

Джерело: дані Державної служби статистики [11, с. 32], власні розрахунки.

Особливістю сільської поселенської мережі є те, що вона значною мірою залежить від розвитку сільськогосподарського виробництва. Проведені дослідження свідчать, що укрупнення колгоспів в 60-70-ті роки минулого століття стало початком відмирання так званих «неперспективних» сіл та у геометричній прогресії сприяло міграції сільської молоді в міста.

Реформування аграрної економіки в період з 90-х років XX ст. до нашого часу на перший план виносило питання переведення сільськогосподарського виробництва на ринкові засади господарювання. Отже, основним ставала економічна доцільність функціонування тих чи інших організаційно-правових форм господарювання. Водночас «на завтра» відкладалися соціальні питання.

Сьогодні, як вважають дослідники, однією з фундаментальних проблем економічної науки є розроблення теоретико-методологічних засад комплексного і збалансованого розвитку аграрного сектора економіки і сільських громад як єдиної агросоціальної системи [13].

Розглядаючи розвиток села з позицій теорії життєвого циклу, на наш погляд, можна простежити чотири етапи: народження, зростання, стабільність, занепад. Розглянемо ці стадії на прикладі одного з типових сіл, утворених внаслідок столипінської аграрної реформи (1906-1915 рр.), метою якої було створення хутірського й відрубного господарства шляхом переселення селян, – село Михайлове Котелевського району Полтавської області, розташоване на межі Полтавської, Харківської та Сумської областей за 14 км від районного центру.

Етап його народження започаткований у 1915 р., коли був утворений хутір Михайлове. Як зазначає М. П. Борщ у котелевській районній газеті «Народна трибуна» [14], за спогадами старожилів у 20-х роках село забудовувалося згідно плану: в центрі – громадський двір з адміністративним приміщенням, кузня, майстерня по дереву, конюшня. Зайнятість населення на початку XX ст. забезпечувала індивідуальна сільськогосподарська діяльність, враховуючи сприятливі природно-кліматичні умови (адже, родючий чорнозем тут залягає завглибшки більше метра).

Стадія зростання села припадала на 1930-1950-ті роки. Доросле населення працювало в основному у місцевому колгоспі в рільничій, тракторній та будівельній бригадах, на молочно-товарній та вівцефермі, в автопаркові, інших підрозділах. У населеному пункті був медпункт, поштове відділення, клуб, магазин. У 1950-х роках село було радіофіковане, у 1966 р. – електрифіковане.

Короткий етап стабільності (пік розвитку), очевидно, припав на 1960-ті роки. Про це говорить той факт, що Михайлове було одним з кращих сіл району і області, бо призначалося для відвідування іноземними туристами (зокрема, у цей період там побувало десяток делегацій).

Кожен етап життєвого циклу, на наш погляд, створює передумови для формування наступного. Так, в межах етапу стабільності формувалися умови для занепаду села. У 1958 р. колгосп як самостійна виробнича організація був ліквідований шляхом включення до складу більш потужного господарства, контора якого знаходилася в райцентрі. Зміна статусу села як центру сільськогосподарського підприємства на статус бригадного села не змогло не вплинути на його розвиток, тим паче, що це відбувалося за умов пануючої на той час концепції неперспективних сіл.

Етап занепаду схоже розпочався у 1970-х роках і триває по даний час. До занепаду села, очевидно, привели й соціальні фактори, зокрема, бездоріжжя. Адже із запізненням побудована дорога з твердим покриттям, що з'єднала село з райцентром, заасфальтована центральна вулиця. Ще одним супутнім чинником (чи наслідком) стало перетворення у 1979 р. неповної середньої школи у початкову, яку закрили у 1991 р. Від подальшого знелюднення села не врятувала навіть газифікація у 1990-х роках.

Через 100 років існування це село, як і низка інших в Україні, знаходиться на межі зникнення, про що свідчить суттєве зменшення чисельності його населення, непрацездатність всіх об'єктів соціальної інфраструктури. Позитивним моментом, є те, що

владою організований підвіз до райцентру: учнів до школи, дошкільнят – у дитсадок.

Розвиток сільських територій, на наш погляд, має ґрунтуватися на основі концепції соціальної держави. «Економічна енциклопедія» визначає її основні функції: справедливий перерозподіл доходів між різними верствами і групами через запровадження прогресивного оподаткування; створення відповідних умов для розвитку особистості, її творчих здібностей; реалізація права на змістовну працю для кожної працездатної людини, у процесі якої розвиваються її організаторські, розумові й творчі здібності; високий рівень матеріального добробуту й задоволення духовних потреб; захист громадян від негативних аспектів механізму ринкової економіки; забезпечення економічної, соціальної та політичної стабільності суспільства (передусім недопущення соціальних конфліктів та ін.) [15, с. 419].

На європейському континенті виділяють такі моделі соціальної держави: англосаксонська (лібералізм + популізм), скандинавська (соціал-демократія), західноєвропейська (соціал-демократія + християнська демократія), південноєвропейська (спадщина фашизму + популізм), східноєвропейська (спадщина соціалізму + неолібералізм) [16].

Незважаючи на чисельні недоліки соціальної моделі держави (зростання боргових зобов'язань держав, збільшення соціальної диференціації, загострення екологічних проблем, рух соціальної активності окремих верств населення до радикалізму, корупція), її інститути в цілому забезпечили економічний і соціальний розвиток західноєвропейських країн у період після Другої світової війни до наших днів.

Важливим напрямом удосконалення підходів у формуванні соціальної держави, на думку Р. С. Грінберга [17, с. 226], є врахування того, що не можна все віддавати на відкуп ринковій економіці, адже без соціально-політичних обмежень ринкова економіка нездатна забезпечити справедливість у суспільстві. Як зазначає академік НАН України В. М. Геєць, глобальні виклики сучасності довгострокового характеру (серед яких – виснаженість навколишнього середовища та його ресурсів, нові види хвороб, глобальне потепління, конфлікти за ресурси і ряд інших) можуть виявитися нерозв'язаними у процесі економічного зростання колишньої моделі. Відповіддю на негативний сценарій розвитку подій може стати політика відтворення економічної та соціальної життєдіяльності на основі загальної гуманізації виховання та освіти, яка сприятиме формуванню в наступному поколінні «критичної маси» людей, здатних і в індивідуальних, і в колективних засадах суспільного і державного устрою раціоналізувати свою поведінку (в тому числі і у взаємодії з навколишнім середовищем). До регуляторного механізму взаємодії соціального і державного необхідно імплементувати етичну складову, яка, як показав досвід колишньої соціалізації людини й держави, не була в нього включена [16].

У контексті розвитку інституціональної теорії під впливом глобалізації інститут держави трансформується в нові моделі та форми, зокрема, в утворення типу корпорації-держави [18], заміну концепції соціальної держави на концепції держави розвитку [19, с. 1-9]. Аналіз тенденцій розвитку моделей соціальної держави свідчить про обмеження соціальної функції держави шляхом зменшення соціальних програм, в т.ч. і для сільського населення, децентралізації влади на регіональному рівні, розвитку сільських громад.

Проблематичним є те, що сільське господарство (відповідно й сільське населення) потерпає від так званих «провалів ринку», які час від часу виникають внаслідок неспрацювання традиційних ринкових законів, зокрема, на ринку праці. Про це свідчить і те, що впродовж останніх 15-20 років більшість випускників сільських шкіл поповнюють лави вищих навчальних закладів, у той же час як через недобори постає питання про існування окремих сільських профтехучилищ, які готують кадри механізаторів та інших фахівців для села. Тому держава має удосконалювати свої інститути з тим, щоб соціальна держава могла обмежувати зазначені провали ринку, забезпечуючи розвиток сільської місцевості.

Одним із механізмів удосконалення розвитку сільських територій в межах концепції соціальної держави є застосування програмно-цільового підходу. Очевидно, координатором розробки відповідних програм має бути міністерство економічного розвитку і торгівлі України, а до формування програми мають залучатися інші міністерства і відомства, зокрема, міністерство аграрної політики і продовольства, наукові установи, вищі навчальні заклади.

Висновки. Доведена доцільність розвитку сільських територій на засадах концепції соціальної держави. Встановлено, що аналіз функціонування сільських населених пунктів варто здійснювати з позицій теорії життєвого циклу, виділивши чотири етапи: народження, зростання, стабільність, занепад. До першочергових напрямків соціально-економічного забезпечення розвитку соціальної інфраструктури села варто віднести такі: удосконалення державного регулювання доходів сільського населення, зокрема, оплати праці сільськогосподарських працівників, підвищення їх рівня до середнього по країні; розробка й реалізація державних програм із розвитку соціальної інфраструктури сільських територій, благоустрою сільських населених пунктів; застосування програмно-цільового підходу як інструмента державного регулювання розвитку сільських територій.

Література

1. **Севрюков Д. Г.** Еволюція соціальної держави в Західній Європі: історико-теоретичні аспекти: монографія / Д. Г. Севрюков. – К.: Талком, 2014. – 421 с. 2. **Силенко А. А.** Социальное государство: территория перемен: монография / А. А. Силенко. – Одесса: Издат. центр УДАС им. О. С. Попова, 2000. – 280 с. 3. **Хома Н. М.** Моделі соціальної держави: світовий та управлінський досвід: монографія / Н. М. Хома. – К.: Юридична думка, 2012. – 592 с. 4. **Павлов А. И.** Идентификация и классификация сельских территорий: теория, методология, практика: монография / А. И. Павлов. – Одесса: Астропринт, 2015. – 344 с. 5. **Павлов О. І.** Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика, управління: монографія / О. І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2008. – 208 с. 6. **Дієсперов В. С.** Сталий сільський розвиток: проблеми становлення / В. С. Дієсперов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 216 с. 7. **Лісовий А. В.** Державне регулювання розвитку сільських територій / А. В. Лісовий. – К:. Дія, 2007. – 400 с. 8. **Славкова О. П.** Розвиток сільських територій: теорія, методологія, практика: монографія / О. П. Славкова. – Суми: СНАУ, 2010. – 330 с. 9. **Талавиря М. П.** Шляхи удосконалення організаційно-економічного розвитку сільських територій: монографія / М. П. Талавиря; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – Ніжин, 2009. – 423 с. 10. **Перебийніс В. І.** Державне регулювання соціально-економічного розвитку сільських територій / В. І. Перебийніс, В. І. Гавриш, Ю. В. Перебийніс // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія «Економічні науки». – 2014. – №1. – С. 79-84. 11. **Сільське** господарство України – 2014 рік. Стат. збірник – К.: Державна служба статистики, 2015. – 379 с. 12. **Алаев Э. Б.** Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический аппарат / Э. Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с. 13. **Ольшанська О. В.** Методологічні основи формування агросоціальних систем / О. В. Ольшанська // Економіка України. – 2013. – №10 (623). – С. 74-80. 14. **Борщ М.** Село Михайлове / М. Борщ // Народна трибуна. – 2015. – 2-4 груд. (№№ 95-96). 15. **Економічна** енциклопедія: У трьох томах. Т. 3 / Редкол.: … С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с. 16. **Геєць В. М.** Яке майбутнє у соціальної держави? / В. М. Геєць // Економіка України. – 2013. – №7 (620). – С. 4-20. 17. **Гринберг Р. С.** Свобода и справедливость. Российские соблазны ложного выбора / Р. С. Гринберг. – М.: Магистр; ИНФРА-М, 2012. – 416 с. 18. **Харин А.** Эволюционные модели государства постмодерна / А. Харин // Свободная мысль. – 2012. – №11-12. – С. 91-95. 19. **Доклад** о человеческом развитии 2013. – М.: Весь Мир, 2013. – 216 с.

Іванов С. В., Рогоза М. Є., Перебийніс В. І. Концепція соціальної держави як теоретична база розвитку сільських територій

Доведена доцільність розвитку сільських територій на засадах концепції соціальної держави. Встановлено, що аналіз функціонування сільських населених пунктів варто здійснювати з позицій теорії життєвого циклу, виділивши чотири етапи: народження, зростання, стабільність, занепад. Обґрунтовано основні напрямки соціально-економічного забезпечення розвитку соціальної інфраструктури села.

Ключові слова: соціальна держава, сільські території, життєвий цикл.

Иванов С. В., Рогоза Н. Е., Перебийнос В. И. Концепция социального государства как теоретическая база развития сельских территорий

Доказана целесообразность развития сельских территорий на основе концепции социального государства. Установлено, что анализ функционирования сельских населенных пунктов следует осуществлять с позиций теории жизненного цикла, выделив четыре этапа: рождение, рост, стабильность, упадок. Обоснованы основные направления социально-экономического обеспечения развития социальной инфраструктуры села.

Ключевые слова: социальное государство, сельские территории, жизненный цикл.

Ivanov S., Rohoza M., Perebyinis V. Concept of Social State as Theoretical Framework of Rural Areas Development

The expediency of rural areas development based on the concept of the social state has been proved. It has been established that it is necessary to analyse rural areas functioning from the standpoint of the life cycle theory, highlighting four stages: birth, growth, stability, decline. The basic directions of social and economic provision of social infrastructure have been substantiated.

Keywords: social state, rural areas, life cycle.

Стаття надійшла до редакції 26.02.2016
Прийнято до друку 27.04.2016